

Univerzita Karlova Praha
Filozofická fakulta
Ústav hospodářských a sociálních dějin
Historické vědy
Moderní hospodářské a sociální dějiny

Jitka Balcarová

„Jeden za všechny, všichni za jednoho!“

Role *Bund der Deutschen* a jeho předchůdců ve veřejném
prostoru českých zemí 1918–1938.

„One for all and all for one!“

The role of *Bund der Deutschen* and its foregoers in public space
of the Bohemian Lands 1918–1938.

Teze disertační práce

Vedoucí práce: Prof. PhDr. Eduard Kubů, CSc.

Praha 2012

Předmět a cíle výzkumu

Disertační práce analyzuje regionální svazy Němců, označované za hospodářské „obrné“ spolky („*wirtschaftliche Schutzvereine*“) v období meziválečného Československa.¹ Ve své většině se v roce 1934 sjednotily v *Bund der Deutschen* (dále jen BdD).² Reprezentují jeden, nicméně z hlediska zkoumaného jevu nejzávažnější typ německých nacionálních „obrných“ spolků v českých zemích. Význam těchto spolků tkví v jejich funkci. Představovaly jednu z opěrných struktur německého nacionálního hnutí, která se významně uplatnila v procesu nacionální mobilizace a formování nacionální identity německého obyvatelstva v českých zemích. Práce chce porozumět spolkovým strukturám německého nacionálního hnutí a mechanismům jejich fungování, jejich manévrovacímu poli a procesu jejich akreditace ve společnosti. Výzkum spolků přispívá k objasnění procesů nacionalizace a politizace německého veřejného prostoru v českých zemích, které ve spolkovém pojetí probíhaly v intencích radikalizujícího se německého „nacionálního zájmu“, tj. požadavků ve jménu národa.³ Práce usiluje nahlédnout do ideového světa Němců v českých zemích pod novým zorným úhlem, a sice pod zorným úhlem spolkových aktivit.

Stav výzkumu a literatura

Převažující část současné české a německé historiografie uplatňuje hermeneutický historický výklad česko-německých vztahů, který se snaží o vysvětlení a porozumění složitých a mnohvrstvých česko-německých dějin a opouští tradiční, tj. nacionální přístup výkladu, vycházející ze vzájemné nacionální animozity. Analýza literatury v disertační práci ukazuje, že se do popředí badatelského zájmu postupně dostává oblast výzkumu usilující objasnit formování a fungování německého názorového spektra v českých zemích vedle doposud upřednostňovaných politických dějin a vývoje politických stran. Otázka „německé identity“ v českých zemích je ale doposud zkoumána jen sporadicky. Celkově je literatura k procesu utváření skupinové sounáležitosti Němců z českých zemí jako sociální skupiny deficitní.

Následná analýza literatury se výběrově zaměřuje na zásadní práce k nacionálním „obrným“ spolkům, zvláště na komparativní práce k českým a německým „obrným“ spolkům

---

¹ „Regionální svazy Němců“ jsou vzhledem k délce označení často uváděny jen jako „svazy Němců“, „regionální svazy“, „spolky“ nebo „svazy“. Rovněž jejich sjednocená organizace *Bund der Deutschen* – Svaz Němců je suplována označením „svaz“, „spolek“.

² *Deutscher Böhmerwaldbund, Bund der Deutschen Nordmährens, Bund der Deutschen Westböhmens, Bund der Deutschen in Böhmen, Nordmark, Bund der Deutschen Nordwestböhmens, Bund der Deutschen Ostböhmens, Bund der Deutschen im Egerkreis, Bund der Deutschen Südmährens, Bund der Deutschen der Iglauer Sprachinsel, Bund der Deutschen Schlesiens.*

³ Miroslav Hroch „národní zájem“ definuje jako požadavky ve jménu národa. Hroch, Miroslav, V národním zájmu. Požadavky a cíle evropských národních hnutí devatenáctého století ve srovnávací perspektivě, Praha 1999, s. 8.

v českých zemích a práce ke spolkům německým. Problematiku nacionálních „obranných“ spolků nejnověji a nejkompexněji představuje sborník z konferencí vydaný marburským Herder-Institut (*Tagungen zur Ostmitteleuropa-Forschung*).⁴ Čtrnáct jeho studií poskytuje obraz nacionálního „obranného“ spolku ve střední Evropě z nejrůznějších hledisek, a to v širokém časovém záběru 1860–1939. Přímá komparace umožnila vysledovat analogické, překrývající se a přesahující struktury. Na tomto základě editor Peter Haslinger v úvodu pojednává o „speciálním spolkovém typu se širokým spektrem činnosti“. Akcentuje jeho působnost v rámci „úzkého regionálního prostoru“.⁵ Dílčí výzkumy ale dokládají, že spolky byly s to překročit tento úzký regionální rámec. To ostatně korespondovalo i s nacionálním definováním spolků, což už samo o sobě usilovalo o překonání úzkých regionálních vymezení. Nacionální „obranné“ spolky jako výrazný činitel nacionalizace habsburské monarchie se staly tématy anglicky píšících autorů (Gary B. Cohen, Pietr M. Judson, Jeremy King, Tara Zahra). Jejich práce sledují především proces, jak se jedinci či skupiny stávali nacionálními příslušníky kolektivní národní jednotky. Zkoumají přitom problematiku nacionální indiferentnosti a bilingvismu, popř. nacionálního přechylování, kterou středoevropská historiografie prozatím výrazně nezahrnula do svého bádání.

Komparativní přístup v analýze českých a německých spolků v letech 1900–1938 aplikoval Miloš Hořejš.⁶ Zaměřuje se na sociálně ekonomickou analýzu a na nacionálně mobilizační charakter spolků, který umožnil do veřejného života vtáhnout střední sociální vrstvy. Hořejš v závěru studie konstatuje, že jejich působení výrazně přispělo k vyostření nacionálních konfliktů a k rozšíření třecích ploch mezi českým a německým obyvatelstvem. Eduard Kubů a Jitka Balcarová zpracovávají české a německé spolky pod hospodářským prizmatem (předmětem analýzy byly spolky s programovou „hospodářskou obranou“, tj. české národní jednoty a svazy Němců).⁷ Autoři docházejí k závěru, že spolky výrazně profilyovaly hospodářský nacionalismus, byly jeho nástrojem a činitelem. Vedle jeho agitace výrazně působily při jeho akreditování a reprodukci v každodenním životě. Výzkum „zápasu o nacionální hospodářskou državu“, kterou autoři zaměřili na zápas o půdu, tj. na nejvíce exponované pole „národnostního

---

⁴ Schutzvereine in Ostmitteleuropa. Vereinswesen, Sprachenkonflikte und Dynamiken nationaler Mobilisierung 1860–1939, Haslinger, Peter (hg.), Marburg 2009.

⁵ Tamtéž, s. 3.

⁶ Hořejš, Miloš, Die nationalen „Schutzvereine“ in Böhmen, Mähren und Schlesien (1900–1938). Mitgliedschaft, finanzielle Einnahmen und „Efektivität“ ihrer Tätigkeit, in: Wirtschaftsnationalismus als Entwicklungsstrategie ostmitteleuropäischer Eliten. Die böhmischen Länder und die Tschechoslowakei in vergleichender Perspektive, Kubů, Eduard; Schultz, Helga (hg.), Praha, Berlin 2004, s. 197–220.

⁷ Balcarová, Jitka; Kubů, Eduard, Institucionální zázemí hospodářského nacionalismu (1918–1938), in: Nacionalismus zvaný hospodářský. Střety a zápasy o nacionální emancipaci/převahu v českých zemích (1859–1945), Jančík, Drahomír; Kubů, Eduard (eds.), Praha 2011, s. 231–273.

boje“, ukázal výrazné ekonomické limity zápasu na obou nacionálních stranách. Do popředí však vystoupila významná politicky a nacionálně mobilizační funkce, která dalekosáhle přesahovala efekty hospodářské.

Německé nacionální „obranné“ spolky v českých zemích zařadil do své práce rakouský historik Lothar Höbelt. Jeho analýza formování německého politického spektra v rakouské monarchii umožňuje sledovat vznik prvních německých nacionálních „obranných“ spolků.⁸ Höbelt poukázal na spojení spolků s vývojem německonacionálního politického hnutí. K tomuto poznatku dochází i analyticko-syntetizující studie od Jitky Balcarové. Nabízí klasifikaci a periodizaci německých nacionálních „obranných“ spolků v českých zemích včetně jejich definování.⁹ Zdůrazňuje jeden z centrálních aspektů spolkových aktivit, jímž je sepjetí se vzory činnosti nacionálního konkurenta. Poukazuje na nutnou obezřetnost při používání adjektiva „obranný“, neboť jeho obsah nebyl pouze a jen „bránící“. Spolky se ve svém působení dostávaly od roviny defenzivní, přes mutace „ofenzivně defenzivní“ a „defenzivně ofenzivní“ až k agresivním formám nacionální radikalizace. Příspěvky Dana Gawreckiho ke svazům Němců (*Bund der Deutschen Nordmährens, Nordmark a Bund der Deutschen*) z 60. až 80. let výrazným způsobem promluvily do problematiky. Vybočují z dobového diskurzu porozumění problému a vnášejí nový prvek – sociální analýzu spolkových aktérů (členská základna, řídicí složky). Jeho práce akceptuji jako východisko při mém sociálním výzkumu spolkové klientely.¹⁰

Tělovýchovný nacionální „obranný“ spolek *Deutscher Turnverband* (DTV) v ČSR zpracovává monografie Andrease Luha.¹¹ Autor spolek ve 30. letech považuje za „iniciátor a katalyzátor *völkisch* sjednocujícího procesu sudetoněmectví“, bez něhož by údajně bylo tak rychlé prosazení *Sudetendeutsche Heimatsfront* (SHF) a *Sudetendeutsche Partei* (SdP) nepředstavitelné. Domnívám se, že úspěch SdP nebyl závislý pouze na DTV, který ostatně nebyl jediný a dovoluji si tvrdit, že také ne nejvýznamnějším ze všech nacionálních „obranných“ svazů (*Bund der Deutschen, Deutscher Kulturverband, Deutscher Turnverband*). Bylo by nepřesné a vůči spolkům snad i nekorektní usuzovat o nich v relacích, který z nich byl důležitější, a který méně. Jejich činnost směřující ke společnému cíli se vzájemně doplňovala. To z nich jako celku

---

⁸ Höbelt, Lothar, Kornblume und Kaiseradler. *Die deutschfreiheitlichen Parteien Altösterreichs 1882–1918*, München, Wien 1993.

⁹ Balcarová, Jitka, *Die deutschen nationalen Schutzvereine in den böhmischen Ländern und der Tschechoslowakei 1880–1945. Begriffsabgrenzung, Klassifizierung und Periodisierung*, in: *Schutzvereine in Ostmitteleuropa*, s. 192–207.

¹⁰ Gawrecki, Dan, *Německé obranné spolky na cestě k Mnichovu, Severní Morava*, 1978, 36, s. 12–19; týž, *K organizačnímu vývoji spolku Bund der Deutschen Nordmährens v letech 1886–1918, Severní Morava*, 1982, 41, s. 31–36; týž, *Bund der Deutschen Nordmährens a německý nacionalismus na severní Moravě (1886–1918), Severní Morava*, 1986, 52, s. 19–28.

¹¹ Luh, Andreas, *Der Deutsche Turnverband in der Ersten Tschechoslowakischen Republik*, München 1988.

činilo vlivný masový nástroj nacionální mobilizace. Fakt, že byl nakonec stanoven jeden ze svazů jako vůdčí (*Bund der Deutschen*), který řídil sjednocovací proces německých nacionálních spolků v ČSR, nebyl projevem přirozeného vývoje spolků. Byl to ponejvíce výsledek působení vnějšího tlaku.

Obecné práce k národnostní problematice a k dějinám českých zemí, popř. ČSR téma nacionálních „obranných“ spolků sice zohledňují, představuje v nich však více méně téma okrajové. Dílčí výzkumy byly doposud publikovány převážně v časopiseckých studiích a v několika kolektivních monografiích. Jednostranné porozumění problematice, charakteristické pro tradiční nacionální interpretace, postupně překonává výzkum vzájemné interakce dvou do sebe zaklíněných nacionálních hnutí. Komparativně pojatý výzkum ukazuje proces vzájemného učení se nacionálních rivalů, na obdobnost až identičnost nacionálních ambicí a na jednu taktiku boje pro dva „nacionální zájmy“. Nacionální „obranné“ spolky Němců a Čechů představují extrémní varianty téhož, nicméně s výrazným rozdílem. Ideový základ „ochraňovaného objektu“, tj. národa, byl odlišný.

Prameny

Práce je založena na výzkumu primárních pramenů spolkové provenience. Východiskem byly obsáhlé fondy *Svaz Němců v Čechách (1914–1938)* v Národním archivu Praha, *Spolek Bund der Deutschen – župa Opava 1926–1938* v Zemském archivu v Opavě a *Deutscher Böhmerwaldbund* ve Státním oblastním archivu v Třeboni.

Spolkový materiál interní povahy, materiál určený veřejnosti a prameny evidující povahy umožnily stanovit zakotvení svazů Němců, popř. BdD v nacionálně definovaném prostoru českých zemí. Na základě materiálu byly analyzovány spolkové organizační struktury, akční rádius, klientela a povaha autoprezentace spolků. Nabízí se tak vhled do „zákulisí“ nacionální mobilizace, jejích strategií a metod. Spolková činnost čerpala ze společenských stereotypů a ideologií. Prameny této skupiny odhalují jejich kořeny, zdroje a povahu. Nesou však s sebou také i jisté limity, a to v podobě převažujícího oficiálního rázu a jednostrannosti vnímání a interpretace jak vlastního působení, tak i činnosti ostatních nacionálních komunit.

Materiál německých politických stran objasňuje aktivity a členství spolkových a stranických funkcionářů v politických a spolkových strukturách, které se leckdy i formálně ideově a programově lišily. Spolky se tak rozkrývají z hlediska společenských sítí a „politického“ profilu. Zakotvení v širším německém nacionálním prostoru, spolu s materiálními a ideovými zdroji vysvětlují zahraniční prameny z fondů německých ministerstev a organizací na podporu Němců v zahraničí.

Nové interpretační možnosti předmětu výzkumu poskytly prameny individuální povahy, tj. pozůstalosti aktivistů nacionální „obraný“. Jejich hodnota spočívá ve funkci korektiva k pramenům oficiálně úředním, neboť neprošly úpravou pro veřejnost a čs. státní správu. Odhalují ono již zmiňované „zákulisi“ nacionální mobilizace z pozice jejích stratégů a organizátorů. Zároveň osvětlují sociální zařazení nacionálních lídrů, včetně jejich identity a motivace k nacionální angažovanosti.

Institucionální a individuální prameny komplementuje spolkový a jiný německý tisk. Ten nejenže reflektoval problémy doby, tj. přijímal veřejné mínění a stával se jeho obrazem, ale i on sám byl silným sociálně aktivním a formativním prvkem společenského vědomí. Analýza spolkové publicistiky přibližuje vlivný a účinný prostředek nacionálního soupeření v českých zemích s nacionálně apelativní až mobilizující funkcí. Přes svoji účelovost a tendenčnost představuje nenahraditelný pramen z mnoha aspektů. Má nezastupitelnou roli při poznávání ideové vybavenosti, myšlenkové strategie a jazykového arsenálu „spolkového prostředí“.

Kompletnost tématu dodávají prameny, které vznikaly činností čs. státní správy a českých nacionálních „obraných“ spolků. Tyto sledovaly německé protějšky pod zorným úhlem právního rámce ČSR a českého nacionalismu. Spatřovaly v nich rivala až nepřítel v „boji o republiku“ a považovaly je za iredentistické organizace. Prameny této povahy umožňují vnímat problematiku ze strany českého nacionálního konkurenta, bez něhož by nebylo vlastního fenoménu „německé nacionální obranné práce v českých zemích“, která se již ze své podstaty musela vůči někomu vymezovat a před někým se bránit. Prameny české provenience tak dotvářejí obraz vztahu „akce a reakce“ nacionálních rivalů. Tato interakce se stává jedním z prostředků porozumění analyzované problematiky.

Metody

Práce stěžejně zkoumá, v jakých historických souvislostech se vynořil fenomén nacionální „obrané“ práce, jaké podoby nacionalismu spolky reprezentovaly, jakými metodami a nástroji ovlivňovaly, popř. vyplňovaly veřejný prostor a jakou roli v něm zaujímaly. S tím souvisí otázky, jak se poskytovaly myšlenkové koncepty a jaké tyto měly povahu a v neposlední řadě jaké kolektivní obrazy o druhé skupině i o sobě samých působily ve spolkovém, potažmo v nacionálně definovaném prostředí. V tomto ohledu je třeba poznamenat silný vliv českého nacionálního prostoru na fungování německých spolků, vůči kterému se vymezovaly.

Povahu problémů lze rozdělit do dvou okruhů, jimž odpovídají dva soubory upřednostňovaných metod. První se týká historie vzniku spolků a jejich vývoje, stanov, organizačních souvislostí, spojený s personálními a členskými záležitostmi. Druhý, snad

poněkud komplikovanější, se zabývá analýzou cílů, hodnot, jejich obměnou, zakotvením spolků ve veřejném prostoru, jejich metodami, nástroji a rolemi při jeho ovlivňování. S tím souvisí analýza sfér, organizace a forem spolkové činnosti, a to vše se zřetelem na jejich zařazení do kontextu německého nacionálního hnutí ve střední Evropě.

Množství pramenných informací vede k analýze prvního bloku otázek na základě kombinace metod statistické a komparativní. Existence homogenního materiálu (kartotéky a jiné soupisy spolkových členů, výkazy ke spolkové organizaci, financování apod.) vyzývá k použití statistické metody. Jejím výsledkem jsou tabulky, které dávají porozumět hloubce problému z kvantitativního hlediska a osvětlují charakter zkoumaných aktérů, spolu se stavem organizační a finanční základny. Komparativní metoda umožňuje vnímat celistvost fenoménu německé nacionální „obranu“ v českých zemích, který je nutno sledovat v souvislosti s vývojem českého nacionálního prostředí, jež spoluutvářelo podobu a cíle německých spolků.

K otázce spolkových aktérů byla aplikována biografická metoda, a to ve dvou podobách. V jedné rovině zkoumá vedoucí osobnosti a nabízí personální profil vrcholových struktur reprezentovaných skupinou tzv. „národních pracovníků“ (*Volkstumsarbeiter*). V druhé rovině analyzuje objekt nacionální mobilizace, tj. členskou základnu a nabízí kolektivní biografii.

Z řady spolkových typů nesourodého „*völkisch*“ hnutí, v meziválečném období doplněného o aktivity na podporu zahraničních, popř. pohraničních Němců (*Auslandsdeutschtum, Grenzlanddeutschtum*), lze za pomoci metod typologické a komparativní vyčlenit typ nacionálního „obranného“ spolku s programovou „nacionální obranou“. Tento model německých organizací se neomezuje pouze na prostor českých zemí či habsburské monarchie. Zasáhl širší prostor evropský. Spolky jednoho typu vykazovaly analogické prvky z hlediska pracovních programů, cílů, struktur a vývoje.

Zařazením spolků do specifické skupiny organizací se otevírá druhá série aplikovaných metod. Jádrem představuje metoda komparativní a diskursivní. Metoda komparativní umožnila porovnat spolkový způsob artikulace a její obsahy s jinými organizacemi. Použita byla při komparaci programových cílů, pracovních metod, hodnotové orientace a způsobu agitace spolků s politickými organizacemi včetně s typologicky shodnými spolky i mimo ČSR.

Závěry výzkumu ovlivnila metoda diskursivní, jako typ metody nepřímé. Zaměřuje se na jazyk a jeho vztah ke světu. Orientace na kontextové užití jazyka umožnila popis, analýzu, kritiku a interpretaci sociální reality, která se odráží v jazyce a jeho pojmosloví. Slovní zásoba je charakteristickým znakem doby a rysem jednotlivých skupin komunikačních aktérů. Spolky se vyznačovaly bohatou publikační činností a zanechaly po sobě rozsáhlý tištěný materiál nejrůznějšího druhu. Prostřednictvím něho vytvářely myšlenkový i artikulovaný koncept. Jeho

analýzou se získalo vodítko k dobovým hospodářsko-sociálním a politicko-kulturním programům, které vykazují specifickou pojmovou výbavu.

Struktura práce

Práce je rozdělena do sedmi kapitol s jedním exkursem. Představuje fenomén německé nacionální „obraný“ v českých zemích z aspektu hospodářského, sociálního a kulturně výchovného.

Součástí úvodní části je tzv. pojmové instrumentarium. Poskytuje výklad některých z vysoce frekventovaných a zásadních výrazů německého nacionálního hnutí, které zároveň ve své většině reprezentují pojmy antidemokratického myšlení. Jsou objasněny v dějinných souvislostech, s akcentem na nacionální „obranné“ spolky. Stávají se prostředkem výkladu.

Druhá kapitola formuje pro téma práce nezbytný rámec. Stručně charakterizuje jedny ze zdrojů nacionální konfrontace v českých zemích: sociálně ekonomickou změnu a nacionální emancipaci Němců a Čechů.

Institucionální základně německého nacionálního „obranného“ hnutí v habsburské monarchii, jejím zdrojům a vzniku se věnuje třetí část. Zde jsou kladeny základní otázky, a sice kdo byli její organizátoři, koho se snažili oslovit, jaké cíle a prostředky k jejich dosažení si vytyčili. Do popředí vystupuje skutečnost, že nacionální „obranné“ spolky reprezentovaly partnera německo-nacionální politické soustavy a že spolky vytvářely institucionální zázemí stoupenců nacionální německé politické scény, která podporovala a významně přispívala k jejímu sjednocení.

Čtvrtá kapitola sleduje pozici svazů Němců v nacionálně definovaném prostoru spolu s jejími proměnami. Analyzuje profilování pracovních programů, výstavbu organizačních jednotek a finanční záležitosti. Gros kapitoly spočívá v profesní a sociální analýze spolkového členstva a funkcionářských sborů. Na jejím základě je stanoven profil „typického člena“ svazů Němců, resp. německých spolků s programem „nacionální obrany“ a tím i základního nositele a aktéra německého nacionálního hnutí. Kapitola dále objasňuje roli spolků, kterou sehrály jako formálně nepolitické organizace v politické rovině meziválečného Československa a jejich poměr k politickým německým strukturám, a to nejen v republice. Nástup nacionálních socialistů k moci v Německu podpořil nacionální radikalizaci čs. Němců, která své vyjádření našla v předefinování ideového obsahu spolků a jejich struktury a která dále vedla k integračnímu procesu svazů a vzniku BdD. Ten je v této části práce mapován spolu s přípravami integrace všech významných německých nacionálních „obranných“ svazů, jejímž výsledkem měl být *Sudetendeutscher Verband*. Závěr kapitoly sleduje vývoj BdD ve změnách státoprávních

podmínkách po září 1938 v Říšské župě Sudety a v tzv. Druhé republice, resp. Protektorátu Čechy a Morava. V obou oblastech se spolkové struktury staly nástrojem NS-gleichšaltování a spolutvůrcem Hitlerova „vůdcovského mýtu“.

Pátá kapitola se zaměřuje na projekt „sudetoněmecké ekonomiky“, který tvořil nedílnou součást konstrukt „sudetoněmecké identity“. Kapitola zkoumá ideová východiska spolkových hospodářských konceptů v kontextu dobového ekonomického myšlení. Zvláště si klade otázku, jak principy formování „sudetoněmeckého hospodářství“ a upřednostňované ideové zdroje vybočovaly z ekonomického rámce Československa. Uplatňování zásad „sudetoněmeckého hospodářství“ představuje analýza některých oblastí „hájení hospodářského životního prostoru“: ochrana půdy, osídlování a populační politika. Výzkum ukázal, že spolková participace na výstavbě „sudetoněmeckého hospodářství“ se odvíjela pod přísnými nacionálními hesly. To vedlo k hospodářskému a sociálnímu bojkotu jak neněmeckých, tak i německých subjektů. Hospodářství se ve spolkovém pojetí stávalo objektem a prostředkem „národnostního boje“.

V návaznosti na konstrukt „sudetoněmeckého hospodářství“ se šestá část práce soustředí na hospodářsko-podpůrné aktivity spolků. Sociální sféra představovala jádro jejich působení. Analyzovány jsou péče o sirotky, spolkové pracovní zprostředkovatelny, podpora turistiky a domácí výroby. Podstatná část kapitoly se zabývá sociálně podpůrnými svépomocnými projekty *Brüder in Not* a *Sudetendeutsche Volkshilfe*. Výzkum sociálně podpůrné činnosti spolků přibližuje oblast její efektivnosti, která je dána do souvislosti s nacionálně agitační funkcí spolků. Ta jednoznačně převyšuje reálné efekty sociálně podpůrných projektů, které se staly významnými nástroji k získávání německého obyvatelstva pro „nacionální myšlenku“.

Výchova k národní jednotě reprezentuje sedmou kapitolu. Ve středu pozornosti stojí tzv. nacionální lidovýchova/osvěta čs. Němců a úloha svazů, resp. BdD při jejím koncipování. Považovala se za generální klíč k myšlenkové přeorientaci německé společnosti. Ta měla vlivem systematického působení lidovýchovy přijmout do svých vzorců chování zásadu vyjádřenou heslem „obecné blaho má přednost před zájmem individua“, které zároveň vyjadřovalo „organický princip“, na základě něhož se mělo projektovat „sudetoněmecké nacionální společenství“. Výklad dále specifikuje formy ovlivňování veřejného prostoru tiskem a zábavou. Systém nacionální výchova v takové podobě, jak jej prezentovaly svazy Němců, se stal jedním ze zásadních prostředků mentálního výcviku čs. Němců k toleranci převážně nedemokratického myšlení a nacionálně radikálního němečství.

Exkurs se věnuje třem desítkám aktivistů nacionální „obraný“, které organizacím vkládaly „duši bojovníka za německý národ“. Tuto skupinu „národních pracovníků“ lze definovat jako elitní seskupení převážně vysokoškolsky vzdělané střední třídy – příslušníci elit

intelektuálních, politických, finančních, podnikatelských a obecně hospodářských, na různých úrovních vymezených územní organizací politické správy.

Závěry práce

Práce pojednává o tzv. německých hospodářských „obranných“ spolcích v českých zemích s institucionální základnou ve svazech Němců, od roku 1934 v *Bund der Deutschen* (BdD). Patřily k tzv. nacionálním obranným spolkům, které jako celek ve společnosti podporovaly zevšednění nacionálních hodnot a jejich postupnou nacionální radikalizaci. Na sklonku republiky disponovaly se širokou členskou základnou. BdD v letech 1937-1938 organizoval 10 %–12 % německého obyvatelstva českých zemí. V součtu s členskou základnou dvou dalších nejvýznamnějších nacionálních „obranných“ svazů *Deutscher Kulturverband* a *Deutscher Turnverband* se jednalo o 34 %–43 % obyvatelstva. Zde se však musí mít na zřeteli, že členská základna byla výrazně vzájemně provázaná.¹² Počet členů, popř. odboček není zcela objektivní ukazatel toho, jaký vliv spolky měly a kolik obyvatelstva vskutku ovlivňovaly. Vezmeme-li v úvahu jejich rodinné příslušníky, příbuzné, známé a ostatní, kteří se spolkem sympatizovali (mnozí z nich z různých důvodů do spolků nevstoupili), lze usuzovat na to, že myšlenka nacionální „obrany“ v tomto období ovlivňovala více než polovinu německého obyvatelstva. Důležité při posuzování počtu členů a spolkového vlivu je uvědomění si jejich překrývání s dalšími nacionálně profilovanými strukturami (peněžní ústavy, živnostenská a zemědělská družstva, školy, knihovny, kulturně společenská zařízení aj.), které působení zkoumaného fenoménu značně zesiluje.

Rozbor základních pilířů nacionálního „obranného“ hnutí Němců v českých zemích dává porozumět zásadním hospodářsko-sociálním, politickým a kulturním fenoménům, včetně politického jednání německé menšiny ve vypjatých 30. letech. Přináší analýzu jedné z určujících struktur německého nacionálního hnutí, jejího fungování a funkcí ve veřejném prostoru, která se významně uplatnila v procesu formování nacionální identity.

Svazy Němců přijaly roli spolutvůrce a spolunositele „sudetoněmecké identity“. Svými organizačními strukturami, zapojené do širší nacionální sítě, fixovaly tento nový identifikační proces „sudetského Němce“ ve veřejném prostoru. Pracují při tom na nacionálně radikální platformě, akceptující zpravidla pouze možnost „konfrontace“ a „boje“. Pod parolou

---

¹² Stav členské základny: BdD 1937 – 322 603, 1938 – 350 000; DKV 1937 – 530 000, 1938 – 721 000; DTV 1937 – 204 708; počet německého obyvatelstva: 1930 – 3 070 938. Kalender des Deutschen Kulturverbandes 1938, Prag 1937, s. 142; Mitgliederbewegung, 1937, ZA Opava, Spolek Bund der Deutschen – župa Opava karton č. 9, inv. č. 20; Gawrecki, Dan, Německé spolky na cestě k Mnichovu, s. 18–19.

„permanentního ohrožení národa“, původně vzniklou jako reakce na posun národnostní hranice v 19. století a na emancipaci českého národa, se pokouší sjednotit Němce v českých zemích do jednotného „sudetoněmeckého šiku“. Nutno zdůraznit, že se jedná o jednu z možných nabídek identit, která současně nevylučuje řadu paralelních identit dalších (stavovská, kulturní, politická, náboženská aj.) a že společnost ví, že si vybírá. Vybírá si totiž při vědomí odlišnosti, které konfrontačním způsobem směřovalo k vytvoření dvou paralelních, v českých zemích dominantních nacionálních společenství. Jedna z jejich výrazných kolektivních diferencí tkvěla v odlišnosti politických kultur, tj. v charakteru politického myšlení s jeho symptomatickými atributy, což nevytvářelo předpoklady pro dlouhodobou bezkonfliktní koexistenci Němců a Čechů v ČSR. Podle názoru prvorepublikového myslitele Emanuela Rádl, hodnoty upřednostňované německou politickou ideologií neobsahovaly možnosti integrace Němců v demokratickém Československu: pojetí národa, role individua, názor na stát, státní občanství atd.¹³

Výrazný nedemokratický charakter politické kultury čs. Němců spoluutvářela nacionálně napjatá až konfrontační atmosféra v zemi, která byla z valné části dílem nacionálních „obranných“ spolků. Její páteří bylo negativní vymezování se vůči liberalismu a jeho individualismu, upřednostňující „věčnou“ hodnotu národa. Svým působením, v první řadě nacionální politizací kulturní produkce a výchovně vzdělávacími strukturami, spolky profilovaly obsah politické kultury a ve 30. letech formovaly poměr německého obyvatelstva nejen k politickému systému ČSR, nýbrž i sousedního Německa. Do veřejného prostoru dokázaly vnášet a zakotvovat určitou nabídku souboru hodnotové orientace, ovlivňující politické chování značné části německého obyvatelstva.

Výzkum umožnil následné zodpovězení badatelských otázek, představených v úvodní kapitole disertační práce.

Svazy Němců vznikaly na vlně postupující nacionalizace společnosti konce 19. století. Vznikaly v době zesílené politizace veřejného života, v době výrazně zasáhnuté rozpadem hodnot tradiční společnosti, v době, která nabízela nové možnosti identifikace či staré dokázala naplňovat novými obsahy. Byly produktem doby, která utvářela vhodné podmínky pro vznik podobných organizací, jež dokázaly značnou část společnosti přesvědčit o údajné nezbytnosti potřeby permanentní „nacionální obrany“ vůči sousedním nacionálním komunitám a přimět ji na ni participovat.

---

¹³ Rádl, Emanuel, O německé revoluci. K politické ideologii sudetských Němců, Broklová, Eva (ed.), Praha 2003, s. 127.

Primárním účelem svazů bylo rozšiřováním a upevňováním „nacionální ideje“ ve veřejném prostoru spolukonstruovat a zakotvit variantu identifikace jedince na základě nacionální identity. Pozměněním jejích teoretických postulátů docházelo ke změnám duchovních obrazů nacionální identity, což s sebou přinášelo změny v programové náplni spolků. Pod obecným cílem „ochrana německví“ (*Schutz des Deutschtums*) se tak nalézala „obrana“ Němců v Rakousko-Uherské monarchii, která se rozvinula v německé nacionální hnutí a která ve spolkovém pojetí šla k nacionálně konfrontačnímu hnutí s antičeským a postupně silícím antisemitským charakterem. Jeho stopy nese široká škála spolkových cílů sahající od komunitních snah, dobročinnosti, lidové osvěty až k vzájemné hospodářské pomoci, schopné sloučit se s programovými úkoly politického německého nacionálního hnutí.

„Pocit ohrožení“, zpravidla rezultující do „obavy o existenční přežití“ a „nutnost ochrany vlastní nacionální državy“, tak důležité faktory pro jakoukoli „nacionální obrannou akci“, byly u Němců v českých zemích z převážné části způsobeny tzv. českou pracovní migrační vlnou směřující do německých industrializovaných oblastí, která měnila dosavadní podobu národnostní hranice. Tvořila součást tzv. slovanské vlny, jak identifikovalo pracovní migrace Slovanů německé nacionální pero.¹⁴ Postupně silící hospodářské a sociální pozice českého obyvatelstva zapříčiňovaly vzrůstající intenzitu, někdy i agresivitu, německé nacionální „obranu“. Ta ve stavu nervozity plynule přecházela do „ofenzivy“. Postupné udělování kulturních, politických a hospodářských práv neněmeckým národům v monarchii, což společně reálně omezovalo exkluzivní pozici německé „nacionální državy“, tento stav umocňovalo. Určit, zda se jednalo o „obranu“ či „útok“, by bylo hrou s pojmy „ofenzivní defenziva“ a „defenzivní ofenziva“. Záleží na úhlu pohledu. Obě nacionální strany vzmach svého konkurenta prezentovaly jako „útok“ na vlastní pozice, který je třeba oplatit „stejnou mincí“. Obě strany rovněž „útoky“ na své pozice považovaly za neoprávněné, naproti tomu vlastní „záchranné“ akce po „dobytí“ veřejného prostoru za legitimní, zpravidla ospravedlňovány tezí o pradávnej přináležitosti země na jedné straně Čechům, na druhé straně Němcům. Konkurenční charakter „národnostního boje“ v pohraničí, který byl veden obdobnými „zbraněmi“, tj. strategiemi a metodami, kdy se v podstatě bojovalo o tytéž statky, tyto snahy eliminoval. Hašteřivý duch nezdravé konkurence udržoval vysokou dynamiku vývoje obou nacionálních komunit. Spolky sami vlastními akcemi podněcovali aktivitu „těch druhých“ a poskytovali jim záminku k „národnostnímu boji“ a nejednou i návod, jak v něm postupovat.

---

¹⁴ Fiedler, Rudolf, *Deutscher Besitz und deutscher Schulverein, Nordmark Zeitweiser 1909*, s. 153; Opis, *Richtlinien für den Aufbau der Ortsräte im Rahmen der „Deutschen Arbeitsgemeinschaft“*, s. 1, NA Praha, PMV 225-363-21.

Charakter a praxe nacionalismu německých i českých „obranných“ spolků kompletovaly nacionalismus politických subjektů a kulturní sféry, resp. byly do značné míry jejich spojnicí, médii a zrcadlem ve veřejném prostoru. Proto by bylo vhodnější klást si otázku ani ne tolik po jejich ofenzivním či defenzivním profilu, ale otázku, do jaké míry byly spolkové aktivity na jedné straně nacionálně konstruktivně pozitivní a na druhé straně destruktivní. Dilem lze uvažovat v pozitivních pojmech. Německé spolky nejenže existenčně zajišťovaly bezpečí rodin, hledaly způsoby zmírnění sociálního strádání během hospodářské krize ve 30. letech, ale také poskytovaly nutné vědomí sounáležitosti jedince s kolektivem, pro který dokázaly nalézt kořeny a místo v dějinách, úkoly pro současnost a poskytnout vizi do budoucna; dokázaly mu nabídnout identifikační a integrační proces a pod nacionální parolou mu dávaly smysl vlastní existence. Nicméně, „hájení německého národního zájmu“ tak, jak jej zastupovaly německé spolky v meziválečné ČSR, se nakonec ukázalo jako síla rozkladná. Své příznivce postupně přivedla k dalšímu „zlomovému bodu“ vývoje jejich kolektivního identifikačního procesu, kdy museli znovu „hledat zakotvení“ v nových mocensko-politických souvislostech, nakonec doprovázené „ztrátou domoviny“.

Německé spolky byly významnou nejen organizační, ale také i socializační formou. Vybudovaly systém s rozsáhlou infrastrukturou k ovlivňování a manipulaci veřejného prostoru, k čemuž vytvářely a fixovaly „normy“ společenského chování, vycházející ze starých nacionálních stereotypů a předsudků a hlásící se ke kulturnímu civilizačnímu okruhu Německa. Vlastnily a obratně využívaly, popř. vytvářely strategie, metody a nástroje činnosti, jimiž působily na německé obyvatelstvo. Vykazovaly takto agitační a manipulativní funkci ve prospěch „nacionálního zájmu“. Schopnost spolků latentního přenášení konfliktů ze sféry sociálně ekonomické do sféry nacionálních rozepří, z nich vytvářelo efektivní instrument „národnostního boje“. Staly se aktivní součástí politické soutěže o ovládnutí veřejného prostoru, které díky své rozsáhlé organizační síti dodávaly dynamiku a zapojovaly do ní širokou veřejnost. Ve společnosti pomáhaly prostřednictvím spolkové tzv. drobné nacionální práce (*nationale Kleinarbeit*) spoluutvářet konkrétní podobu „nacionalismu každodennosti“, který se jejich vlivem stával samozřejmým způsobem nahlížení a interpretace hospodářsko-sociálních, politických a kulturních skutečností. Spolkovým působením problematika nacionální konfrontace získávala další z veřejných cest zdánlivého opodstatnění. Spolky se významně podílely na ideologizaci nacionálního soupeření, které vedlo k iracionálnímu přesvědčení a absolutizaci odlišností, popř. pocitů nadřazenosti. To ze spolků i přes jejich statutární nepolitičnost činilo velice žhavé politikum.

Schopnost zprostředkovat velmi silné nacionální citění ze spolků vytvářela mobilizační médium německé „nacionální ideje“. S ní současně nabízely vizi ideálního stavu jednotného národa (nacionální společenství – *Volksgemeinschaft*). Spolky jej prezentovaly jako dosažitelnou skutečnost za předpokladu, že chování nacionálních „soukmenovců“ se podřídí nacionálním požadavkům. Utvářely pro německou společnost v českých zemích charakteristickou atmosféru „trvalého očekávání“ ustavičně toužící po německém sjednocení. Ta ve svém důsledku nedovolovala zcela akceptovat realitu Československa. V každodenním životě spolky výrazně podpořily přijetí německého nacionálního programu, který se ve 30. letech v jejich podání blížil k maximalistické variantě Henleinovy SdP.

Profesní a sociální analýza dochovaných kusých členských seznamů z několika regionů českých zemí ukazuje na skutečnost, že na půdě spolků se setkávalo široké spektrum specifických zájmových skupin s převažujícím středostavovským jádrem, jejichž klientela se zde spojovala k artikulaci a uskutečnění svého existenčního zájmu na nacionální platformě.

Punc „nadstranickosti“ spolkům umožňoval vystupovat „jménem národa“, tj. jménem německého lidu. Staly se „nervovou sítí“ tzv. nepolitické politiky či procesu nacionalizace veřejného prostoru, kdy se idea nadstranickosti stávala důležitým prvkem německé politické kultury. Lze ji také interpretovat jako souběžného konkurenta ke stranickému zpolitizování, které bylo jedním z výrazných znaků meziválečného Československa a jeho parlamentního systému. Na spolkové půdě se sjednocovaly všechny německé politické strany, v jejichž programech byl obsažen „nacionální prvek“. Statutárně stanovená „nepolitičnost“ jim ve veřejném prostoru umožňovala široce manévrovat, zasahovat v oblasti politické kultury, do modelování lidských postojů a jednání. To jim předurčilo další jejich vývoj. Staly se žádaným nástrojem mocensko-politických snah politických subjektů. Těm také nakonec podlehly. Jakmile se SdP podařilo ovládnout organizační a pracovní systém spolků budovaný po desetiletí, do jehož rámce byly zapojeny fakticky všechny sociální třídy a vrstvy, mohla se velice rychle etablovat v masovou stranu se silným zázemím. Koexistence a vzájemná kooperace BdD a SdP vyústila v širokospektré gleichšaltování typu stranické orientace německého veřejného prostoru v ČSR. SdP se tak zmocněním spolkové „soustavy národnostního boje“ mohla stát v relativně krátkém čase vůdčí politickou stranou čs. Němců.

Nacionální „obránné“ spolky se svým totálním programem „služby národu“ postihly veškeré složky života společnosti. Do jaké míry byl tento program schopen oslovit jedince, nezáleželo pouze na vnějších aktuálních podmínkách, ale mnohem více na hluboce zakořeněných mentálních strukturách kolektivů a habitu jejich členů. Antidemokratické prvky v mentalitě německého obyvatelstva v českých zemích byly akcelerovány v souvislosti s dopady

světové hospodářské krize na jejich ekonomickou a sociální situaci. Tyto okolnosti dokázaly pro své mocenské cíle využít tehdejší politické složky radikálního německého nacionálního hnutí, které na sebe vzalo podobu nacionálního socialismu. Dovolují si tvrdit, že hospodářská krize byla pouze jedním z potenciálních iniciačních činitelů. Mentální stav tehdejšího německého kolektiva jako celku, které se sebe samo stavělo do pozice „neprávem potrestaného“ a tudíž do pozice „oprávněně“ se postavit proti „vnějším příkořím“ po první světové válce, neskýtal trvalejší mírový vývoj v Evropě, potažmo ve světě a k politicko-vojenskému výstupu mohl být aktivován i jinými podněty, než jen krizí a jejími následky. Tyto faktory však v rozmezí několika let zajistily akceleraci takřka okamžitou.

Spolkové organizační struktury a způsob jejich fungování poskytly ideám radikálního německví získat trvalejší ráz v mentalitě podstatné části čs. Němců, které zakomponovaly do identifikační nabídky „sudetoněmeckví“. Podařilo se jim vtáhnout široké vrstvy německého obyvatelstva do nacionálního angažmá, a to i z původně nacionálně vlažného venkova a periferních, zejména horských oblastí. Jejich prostřednictvím a prostřednictvím vytrvalé práce nacionálních agitátorů mohlo tamní obyvatelstvo se svou každodenní starostí holé existence stanout na vyostřených nacionálních pozicích, neumožňující národnostní kompromis. Jejich organizační soustava zhruba po padesát let svými interpretačními vzorci hospodářsko-sociálních a politicko-kulturních jevů uchovávala přepjaté nacionální nahlížení na světové dění s obrazem v místním milieu. Přesněji, široký rozptyl spolkové nacionální interpretace, včetně i těch radikálních, je dokázal přetavovat v politický problém a zároveň delegovat vinu směrem k „nacionálním nepřátelům“, ať už jimi byli Češi, Židé, nedostatečně nacionálně uvědomělí Němci, liberalismus, přívrženci bolševismu, pokročilá urbanizace aj.

Svazy Němců, resp. BdD byly analogickými organizacemi německých menšin jinde v Evropě. Byly součástí „nacionálně ‘obránného’ řetězce“, který u menšin dokázal vytvářet obdobný komunikační prostor, obdobnou podobu „nacionální ideje“ a obdobné „očekávání budoucího vývoje“. Tato, dlouhodobě budovaná a v souznění s „nacionální ideou“ mutující komunikační síť nakonec vyhovovala plánům Hitlerova Německa a stala se jejich oporou. Pro jeho „světový názor“ spolkové struktury spoluvybuďovaly „akceptační předmostí“ a u obyvatelstva spoluformovaly stav pro jeho „předporozumění“.

Výběr z pramenů a literatury

I. Prameny

A) Archivní prameny

Archiv města Ústí nad Labem – archivní fondy

Bund der Deutschen in Böhmen – místní skupina Ústí nad Labem; NSDAP – okresní vedení Ústí nad Labem

Bayerisches Hauptstaatsarchiv München – archivní fondy

Abteilung V – Nachlässe und Sammlungen:

Flugblattsammlung; Sammlung Varia

Sudetendeutsches Archiv:

Bildstelle; Heimatberichte; Nachlass Anton Klement

Bundesarchiv Berlin – archivní fondy

Außenpolitisches Amt der NSDAP; Deutsche Stiftung; Hauptarchiv der NSDAP; Publikationsstelle Dahlem

Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes Berlin – archivní fondy

Politische Abteilung II (1920–1936); Politische Abteilung IV (ab 1936); Kulturabteilung des Auswärtigen Amtes III

Národní archiv Praha – archivní fondy

Ministerstvo vnitra I – stará registratura, Praha; SdP – ústředna Cheb, úřadovny Aš, Praha; Svaz Němců v Čechách, Praha, Teplice

Státní oblastní archiv Třeboň – archivní fondy

Německý svaz Šumava České Budějovice (Deutscher Böhmerwaldbund) 1884–1939

Státní okresní archiv Teplice – archivní fondy

NSDAP – okresní vedení Duchcov; Svaz Němců v Čechách – Teplice; Wehrenfennig Gottfried – písemná pozůstalost Teplice

Zemský archiv Opava – archivní fondy

Spolek Bund der Deutschen – župa Opava

B) Tištěné prameny (periodika, výroční zprávy, ostatní)

1. Altvaterbote. Monatsschrift für die deutsche Schutzarbeit in Mähren u. Schlesien, Hohenstadt, (1924–1925, 1929–1934, 1936).
2. Bericht über die Thätigkeit des Bundes der Deutschen in Böhmen im sechsten Vereinsjahre 1899, Prag 1900.
3. Bundesbote. Familienblatt und Mitteilungen des Bundes der Deutschen in Böhmen, Teplitz-Schönau (1921–1930).
4. Bundeskalender 1922–1939, Teplitz-Schönau 1921–1938.
5. Bundes-Mitteilungen. Arbeitsblatt des Bundes der Deutschen in Böhmen, Teplitz, Teplitz-Schönau (1919–1920).
6. Das Sudetendeutschtum. Sein Wesen und Werden im Wandel der Jahrhunderte, Pirchan, Gustav; Weizsäcker, Wilhelm; Zatschek, Heinz (hg.), Brünn, Prag, Leipzig, Wien 1937; 2. Aufl., 1939.
7. Im neuen Geist zu neuem Werk! Drei Vorträge über die Aufgabenkreise des „Bundes der Deutschen“, Teplitz-Schönau 1934.
8. Naše hranice. Hraničářské revue, Malé Svatoňovice (1938).
9. Naše menšiny. Organ českých menšin, Malé Svatoňovice (1928).
10. Nordmark. Zeitweiser für das Deutsche Volk in Schlesien 1912, 1918, Troppau 1911, 1917.
11. Pošumaví. Věstník Národní Jednoty Pošumavské, Praha (1924, 1925–1931).
12. Rádl, Emanuel, Válka Čechů s Němci, Praha 1928.
13. Satzungen des Bundes der Deutschen, Teplitz-Schönau [neuv.].
14. Sudetendeutsche Monatshefte. Zeitschrift des Bundes der Deutschen, Teplitz-Schönau (1935–1944).
15. Sudetendeutsches Jahrbuch, Augsburg (1925–1929, 1931, 1933, 1937, 1938).

II. Literatura

1. Balcarová, Jitka, Bund der Deutschen Schlesiens. Z dějin nacionálního hnutí Němců v meziválečném Slezsku, I–II, in: Slezský sborník, 106, 2008, 2, s. 112–137; tamtéž, 106, 2008, 3, s. 188–207.
2. Táž, Die deutschen nationalen „Schutzvereine“ in den böhmischen Ländern und der Tschechoslowakei 1880–1945. Begriffsabgrenzung, Klassifizierung und Periodisierung, in: Schutzvereine in Ostmitteleuropa. Vereinswesen, Sprachenkonflikte und Dynamiken nationaler Mobilisierung 1860–1939, Haslinger, Peter (hg.), Marburg 2009, s. 111–141.
3. Táž, Finanční elity německých nacionálních peněžních ústavů a jejich aktivity v tzv. regionálních svazech Němců v českých zemích, in: Finanční elity v českých zemích (Československu), Kubů, Eduard; Šouša, Jiří (eds.), Praha 2009, s. 191–226.
4. Táž; Kubů, Eduard, Institucionální zázemí hospodářského nacionalismu (1918–1938), in: Nacionalismus zvaný hospodářský. Střety a zápasy o nacionální emancipaci/převahu v českých zemích (1859–1945), Jančík, Drahomír; Kubů, Eduard (ed.), Praha 2011, s. 231–273.
5. Táž, Německá vnitřní kolonizace v koncepci regionálních svazů Němců a související stavební projekty v českých zemích ve 30. a 40. letech 20. století, in: Věda a technika v českých zemích v období 2. světové války, Hořejš, Miloš; Lorencová, Ivana (eds.), Praha 2009, s. 39–70.
6. Boyer, Christoph, Nationale Kontrahenten oder Partner? Studien zu den Beziehungen zwischen Tschechen und Deutschen in der Wirtschaft der ČSR (1918–1938), München 1999.
7. Broklová, Eva, Politická kultura německých aktivistických stran v Československu 1918–1938, Praha 1999.

8. Brügel, Johann Wolfgang, *Češi a Němci 1918–1938*, Praha 2006.
9. Cesar, Jaroslav; Černý, Bohumil, *Politika německých buržoazních stran v Československu v letech 1918–1938*, 2 sv., Praha 1962.
10. Cohen, B. Gary, *Němci v Praze 1861–1914*, Praha 2000.
11. *České národní aktivity v pohraničních oblastech první Československé republiky*, Olomouc, Opava 2003.
12. Gawrecki, Dan, *Bund der Deutschen Nordmährens a německý nacionalismus na severní Moravě (1886–1918)*, Severní Morava, 1986, 52, s. 19–28.
13. Týž, *Německé obranné spolky na cestě k Mnichovu*, Severní Morava, 1978, 36, s. 12–19.
14. Gellner, Arnošt, *Národy a nacionalismus*, Praha 1993.
15. Hahnová, Eva; Hahn, Hans Henning, *Sudetoněmecké vzpomínání a zapomínání* Praha 2002.
16. Haslinger, Peter, *Imagined territories. Nation und Territorium im tschechischen politischen Diskurs 1889–1938*. Habilitationsschrift, Freiburg i. Br. 2004.
17. Hořejš, Miloš, Die nationalen „Schutzvereine“ in Böhmen, Mähren und Schlesien (1900–1938). Mitgliedschaft, finanzielle Einnahmen und „Efektivität“ ihrer Tätigkeit, in: *Wirtschaftsnationalismus als Entwicklungsstrategie ostmitteleuropäischer Eliten. Die böhmischen Länder und die Tschechoslowakei in vergleichender Perspektive*, Kubů, Eduard; Schultz, Helga (hg.), Praha, Berlin 2004, s. 197–220.
18. Houžvička, Václav, *Návraty sudetské otázky*, Praha 2005.
19. Hroch, Miroslav, *V národním zájmu. Požadavky a cíle evropských národních hnutí devatenáctého století ve srovnávací perspektivě*, Praha 1999.
20. Janák, Jan, *Spolky v českých zemích do roku 1951*, in: *Politické strany a spolky na jižní Moravě*, XXII. Mikulovské sympozium 1992, Brno 1993, s. 59–93.
21. Jaworski, Rudolf, *Deutsche und tschechische Ansichten. Kollektive Identifikationsangebote auf Bildpostkarten in der späten Habsburgermonarchie*, Innsbruck 2006.
22. Týž, *Na stráži německví nebo v postavení menšiny? Sudetoněmecký národnostní boj ve vztazích výmarské republiky a ČSR*, Praha 2004.
23. Judson, M. Pieter, *Guardians of the Nation. Activists on the Language Frontiers of Imperial Austria*, Cambridge, Massachusetts 2006.
24. Kárník, Zdeněk, *České země v éře první republiky*, 3 sv., Praha 2003.
25. King, Jeremy, *Budweisers into Czechs and Germans: a local history of Bohemian politics, 1848–1948*, Princeton 2002.
26. Kubů, Eduard, *Die Kreditanstalt der Deutschen 1911–1945. Ein Beitrag zum Wirtschaftsnationalismus der Deutschen in den böhmischen Ländern und ihrem Verhältnis zu Deutschland*, *Zeitschrift für Unternehmensgeschichte*, 42, 2000, 1, S. 3–29.
27. Kučera, Jaroslav, *Minderheit im Nationalstaat. Die Sprachenfrage in den tschechisch-deutschen Beziehungen 1918–1938*, München 1999.
28. Kural, Václav, *Konflikt místo společenství? Češi a Němci v Československém státě (1918–1938)*, Praha 1993.
29. Lemberg, Hans, *Porozumění Češi – Němci – východní Evropa 1848–1948*, Praha 1999.
30. Macháčová, Jana; Matějček, Jiří, *Sociální pozice národnostních menšin v českých zemích 1918–1938*, Opava 1999.
31. Luh, Andreas, *Der Deutsche Turnverband in der Ersten Tschechoslowakischen Republik*, München 1988.
32. Puschner, Uwe, *Die völkische Bewegung im wilhelminischen Kaiserreich. Sprache–Rasse–Religion*, Darmstadt 2001.
33. *Rozumět dějinám. Vývoj česko-německých vztahů na našem území v letech 1848–1948*, Beneš, Zdeněk; Kural, Václav (eds.), 2002.
34. *Schutzvereine in Ostmitteleuropa. Vereinswesen, Sprachenkonflikte und Dynamiken nationaler Mobilisierung 1860–1939*, Haslinger, Peter (hg.), Marburg 2009.
35. *Wirtschaftsnationalismus als Entwicklungsstrategie ostmitteleuropäischer Eliten. Die böhmischen Länder und die Tschechoslowakei in vergleichender Perspektive*, Kubů, Eduard; Schultz, Helga (hg.), Praha, Berlin 2004.